

Çakıcı, Nurettin, “Almanya’nın Sovyetler Birliği’ne Saldırısı Sırasında Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliğinin Durumu ve Faaliyetleri (1941-1943)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.397-416.

DOI: 10.31765/karen.1542781

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

** Dr. Öğr. Üyesi,
Trabzon Üniversitesi, İnsan ve Toplum
Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Trabzon/TÜRKİYE
 nurettincakici@trabzon.edu.tr

ORCID : 0000-0001-9193-122X

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Almanya, Sovyetler Birliği, Moskova-Kuybişev, Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliği

Keywords: Second World War, Germany, Soviet Union, Moscow-Kuybishev, Embassy of the Republic of Turkey in Moscow

Geliş Tarihi / Received Date: 03.09.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 08.10.2024

ALMANYA’NIN SOVYETLER BİRLİĞİ’NE SALDIRISI SIRASINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ MOSKOVA BÜYÜKELÇİLİĞİNİN DURUMU VE FAALİYETLERİ (1941-1943)*

Nurettin ÇAKICI**

Öz: İkinci Dünya Savaşı sürecinde Almanya’nın Sovyetler Birliği’ne saldırması bir yandan savaşın gidişatını ve kaderini derinden etkilemiş diğer yandan da Sovyet yetkililerini radikal kararlar almaya yöneltmiştir. Söz konusu kararlardan biri olan büyükelçiliklerin Kuybişev’e taşınması kararı sadece Sovyet temsilcilerini değil aynı zamanda yabancı devletlerin büyükelçiliklerini ve büyükelçilerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Almanya’nın Sovyetler Birliği’ne karşı başlattığı Barbarossa Harekâtı ve akabindeki taarruzlar ile Moskova’nın istila tehlikesiyle karşı karşıya kalması nedeniyle 15 Ekim 1941 tarihinde alınan nakil kararı, Almanya’nın savaşı kazanacağına yönelik bir kanaatin belirmesine neden olmuştur. Ancak Sovyet ordularının direnişiyle Alman birlikleri geri püskürtülmüş ve taşınma kararının alınmasının üzerinden henüz iki yıl geçmeden büyükelçilikler ve Kuybişev’e taşınmış olan bazı devlet organları tekrar Moskova’ya nakledilmiştir. Devletler arasında ilişkilerin sürdürülmesi açısından yadsınamaz bir öneme sahip olan diplomasinin ve diplomasiye işlerlik kazandıran diplomatların bilhassa savaş zamanlarında yükümlülüklerinin ve karşılaştıkları zorlukların oldukça arttığı da bir gerçektir. Bu kapsamda bakıldığında, çalışmanın sınırları dâhilinde Rusya’da iki büyükelçi ve bir maslahatgüzar görev yapmış ve sözü edilen diplomatlar gerek sosyal gerek iktisadi gerekse siyasi anlamda karşılaştıkları güçlükleri dile getirmiştir. Bunun yanında savaşın gidişatı ve siyasi konjonktüre yönelik değerlendirmeler de yapan diplomatlar, Kuybişev hakkında da önemli bilgilere yer vermiştir. Sözü edilen konu ile ilgili alanda kapsamlı bir çalışmanın yapılmadığını söylemek mümkündür. Konu bu nedenle ele alınmış ve alandaki eksikliğin giderilmesine katkı sunulması hedeflenmiştir. Savaşın tüm şiddetiyle devam ettiği bir süreçte büyükelçiliklerin neden Moskova’dan Kuybişev’e taşındığı, bu süreçte Türk Büyükelçiliğinin karşılaştığı güçlükler ve çalışmanın kapsamı dâhilinde Moskova ile Kuybişev’de görev yapan diplomatların Türkiye’nin savaş sürecindeki tutumuna yönelik yürüttükleri diplomatik faaliyetlerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Ağırlıklı olarak Türk Diplomatik Arşivi’nden yararlanılan çalışmada, Sovyetler Birliği temsilcilerinin Türkiye’nin savaşa dâhil edilmesi yönündeki baskılarına o dönemdeki Türk Büyükelçisi Cevat Açıkalın tarafından nasıl direnildiği de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

THE SITUATION AND ACTIVITIES OF THE MOSCOW EMBASSY OF THE REPUBLIC OF TURKEY DURING THE GERMAN ATTACK ON THE SOVIET UNION (1941-1943)

Abstract: Germany's attack on the Soviet Union during the Second World War had a profound impact on the course and fate of the war and led the Soviet authorities to take radical decisions. One of these decisions, the decision to move the embassies to Kuybishev, negatively affected not only Soviet representatives but also the embassies and ambassadors of foreign states. The decision to move the embassies to Kuybishev, which was taken on October 15, 1941 due to the Barbarossa Operation launched by Germany against the Soviet Union and the subsequent offensives and the threat of invasion of Moscow, led to the belief that Germany would win the war. However, the German troops were repulsed by the resistance of the Soviet armies and within two years of the decision to relocate, the embassies and some state organs that had been moved to Kuybishev were transferred back to Moscow. It is also a fact that diplomacy, which has an undeniable importance in terms of maintaining relations between states, and the diplomats who make diplomacy work, especially in times of

war, increase their obligations and the difficulties they face. In this context, two ambassadors and one chargé d'affaires served in Russia within the boundaries of this study, and the diplomats in question expressed the difficulties they faced both socially, economically and politically. In addition, the diplomats, who also made evaluations about the course of the war and the political conjuncture, also included important information about Kuybishev. It is possible to say that there is no comprehensive study on the subject in the field. For this reason, the subject has been addressed and it is aimed to contribute to the elimination of the deficiency in the field. The study aims to reveal why the embassies were moved from Moscow to Kuybishev in a period when the war was in full force, the difficulties faced by the Turkish Embassy in this process, and the diplomatic activities carried out by the diplomats working in Moscow and Kuybishev within the scope of the study regarding Turkey's position during the war. The study, which mainly utilizes the Turkish Diplomatic Archive, also tries to reveal how the Turkish Ambassador at the time, Cevat Açıkalın, resisted the pressure of the Soviet Union representatives to involve Turkey in the war.

Giriş

Devletler arasındaki ilişkilerin yürütülmesi ve sorunların barışçıl yollar ile çözülme yöntemi olarak ifade edilmesi mümkün olan diplomasinin bir dış politika aracı olduğu yaygın olarak kabul görmektedir. Bu bağlamda bakıldığında diplomasi, bir hükümetin belli bir meseleye yönelik görüş ve önerilerinin diğer devletlerin yetkililerine iletilmesi olarak da tanımlanabilmektedir. Uluslararası ilişkiler bağlamında diplomasinin yürütülmesi, devletlerin dışişleri bakanlıklarına bağlı olarak çalışan diplomatlar vasıtasıyla sağlanmaktadır.¹ Diplomatlar, görevlendirildikleri ülkede yaşamakta ve bu ülkenin sorunları ile politikalarını tahlil ederek, kendi düşünce ve öngörülerıyla birlikte rapor halinde bağlı bulunduğu ülkenin dışişleri bakanlıklarına aktarmaktaydı. Diplomatların bir diğer özelliği de buldukları ülkenin yetkilileri ile kuracakları temaslar ve yapacakları görüşmelerle bahsi geçen ülkenin politikalarını etkileyebilme ya da yönlendirebilme imkânına da sahip olmalarıydı.² Dolayısıyla böylesine önemli misyonlara sahip olan diplomatlar arasında yer alan büyükelçilerin özellikle savaş zamanlarında sorumlulukları daha da artmaktaydı. İster savaştan bir ülkede ister savaşa dâhil olmayan bir ülkede görevlendirilmiş olsun, büyükelçiler gerek sosyal gerek iktisadi gerekse siyasi anlamda büyük güçlüklerle karşılaşabilmekteydi. İkinci Dünya Savaşı yıllarında görev yapan büyükelçilerin belirtilen hususlara yönelik birçok raporunun mevcut olduğu bilinmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında 19 Ekim 1939'da bir antlaşma, başka bir deyişle de karşılıklı yardımlaşmaya dayanan bir ittifak imzalanmıştır.³ Bilhassa İngiltere, bahsi geçen antlaşmayı öne sürerek Türkiye'nin Müttefik Devletler safında savaşa girmesi için yoğun bir gayret göstermiştir. Diğer taraftan 18

¹ Arı, 2017: 323-324.

² Oba, 2021: X-XI.

³ Deringil, 2015: 70.

Haziran 1941'de Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması imzalanmış,⁴ söz konusu antlaşma ile Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırmadan önce Balkanları ve güney sınırlarını emniyete almak isterken Türkiye de savaş dışı kalma stratejisini sürdürme imkânı bulmuştur. Nitekim bu antlaşmadan 4 gün sonra Almanya Sovyetler Birliği'ne saldırı harekâtını başlatmıştır. Almanya'nın saldırısından sonra Türkiye'nin Rusya'da bulunan diplomatları, Sovyetler Birliği temsilcilerinin suçlayıcı tenkitlerine maruz kalmıştır. Zira onlara göre Türkiye'nin Almanya ile yaptığı antlaşma, Sovyetler Birliği'nin aleyhine Almanya'nın ise lehine işlemekteydi. O dönemde Türkiye'nin Rusya'daki büyükelçisi olan Cevat Açıkalın belirtilen bağlamdaki eleştirilere mantıklı gerekçeler göstererek direnmeyi başarmıştır.⁵ Savaş süresince "savaş dışı" kalma yönünde bir politika takip eden Türkiye bu savaş dışılığı, Müttefik Devletlerin safına daha yakın bir görüntü vererek savaşın sonuna kadar sürdürmüştür.⁶ Zira savaş sırasında görev başında olan Türk yetkilileri, Birinci Dünya Savaşı'nın tecrübesine de sahipti. Bu nedenle aynı hataları tekrarlayarak ülkenin tahrip olmasından çekinmekte ve dolayısıyla da Lozan Barış Antlaşması ile sağlanmış olan güvenliği korumak ve sürdürmek istemekteydi.⁷ Ancak İngiltere ve özellikle de Sovyetler Birliği yetkilileri Alman saldırısı nedeniyle kendi saflarında savaşa girmesini istedikleri Türkiye üzerinde yoğun bir baskı kurmuştur. O dönemde Rusya'da görev yapan Türk büyükelçileri, "denge siyaseti" çerçevesinde ikili ilişkilere zarar vermeden ve diplomasiyi etkin bir şekilde kullanarak sözü edilen baskıları kırmayı başarmıştır.⁸

İkinci Dünya Savaşı sürecinde Almanların Moskova'yı ele geçirerek Sovyetler Birliği'ni savaş dışı bırakmaya yönelik olarak başlattığı taarruzlar silsilesinin ilkinin oluşturduğu Barbarossa Harekâtı ve devamındaki saldırıların başarısız olmasının savaşın kaderini belirlediğini söylemek mümkündür. Harekâtlar sürecinde Alman ordularının başlangıçtaki ileri harekâtlarının Moskova'yı tehdit etmesi, Sovyetler Birliği'nin idari kadrosunu radikal bir karar almaya yöneltmiştir. Bu kapsamda bakıldığında, güvenlik gerekçesiyle 15 Ekim 1941 tarihinde merkezin, bazı devlet organlarının ve büyükelçiliklerin Volga nehri kıyısında bulunan Kuybişev'e taşınması kararı⁹ başlangıçta gerek Sovyet yetkilileri nezdinde gerekse kamuoyunda olumsuz bir hava yaratmıştır. Bu durum Sovyetler Birliği'nin savaşı kaybedeceği ve Almanların daha da saldırgan bir tutum sergileyeceğine yönelik bir kanaatin belirmesine neden olmuştur. Ancak Alman ordularının ileri harekâtlarının başlangıçtaki etkisini kaybetmesi, Sovyetler Birliği ordularının direnişi ve ardından da karşı taarruza geçmesi sonucunda Alman orduları geri püskürtülmüştür. Böylelikle 1943 yılının Ağustos ayı içerisinde merkez, büyükelçilikler ve Kuybişev'e taşınmış olan bazı devlet organları tekrar Moskova'ya nakledilmiştir. Bu durum bir yandan Moskova üzerindeki Alman tehdidinin etkisini kaybettiğini ve dolayısıyla Moskova'nın 1941 Eylül-Ekim aylarına göre daha güvenli bir şehir olduğunu diğer taraftan da artık üstünlüğün Sovyetler Birliği'ne geçtiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Rusya'nın Kuybişev şehrindeki son Türk Büyükelçisi Cevat Açıkalın, Türk Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporlarda, Sovyetler Birliği'nin Avrupa'ya yönelik ihtiraslarına dikkat çekmekteydi. Bunun yanında savaş sonunda nasıl bir anlaşma yapılacağı konusu da değerlendirilmiş ve bu kapsamda İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin herhangi bir hazırlığı olmadığı vurgusu yapılmıştır.¹⁰ Dolayısıyla Türk yetkilileri, Sovyetler Birliği'nin savaş sonunda yayılmacı bir siyaset izleyebileceğini öngörmüş ve buna göre bir siyaset takip ederek, Sovyetler Birliği'ni kışkırtmamaya dikkat etmiştir.¹¹

⁴ Tekeli ve İlkin, 2018: 195-198.

⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA) 35231/138615-40, 06.08.1943.

⁶ Oran, 2015: s. 393; Ünal, 2023: 108.

⁷ Hale, 2021: 77.

⁸ Korkmazcan, 2021: 309.

⁹ Braithwaite, 2007: 242-243.

¹⁰ TDA, 35231/138615-8, 20.03.1943.

¹¹ Korkmazcan, 2021: 311.

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısı ve Sovyet yetkilileri tarafından büyükelçiliklerin Moskova'dan Kuybişev'e taşınması sürecinde Türk Büyükelçiliği ve Türk büyükelçilerinin durumu, gözlemleri ve faaliyetlerinin incelendiği bu çalışmada, 1941-1943 yılları arasında odaklanılmıştır. Zira büyükelçilikler Ekim 1941'de Kuybişev'e taşınmış ve Ağustos 1943'te tekrar Moskova'ya nakledilmiştir. Bu süreçte Rusya'da Ali Haydar Aktay,¹² Fatin Rüştü Zorlu (maslahatgüzar) ve Cevat Açıkalın büyükelçi olarak görev yapmıştır. Sözü edilen diplomatların Moskova ve Kuybişev'e yönelik izlenimleri, karşılaştıkları güçlükler ve Sovyet yetkilileri ile görüşmeleri üzerinde durulmuştur. Ağırlıklı olarak Türk Diplomatik Arşivi belgelerinin kullanıldığı bu çalışmada, ilk iki diplomatın Kuybişev'deki duruma yönelik bilgiler verdiği görülmektedir. Cevat Açıkalın ise daha çok Sovyet yetkilileri ile savaşın genel durumu ve gidişatı üzerine yaptığı görüşmelere yer vermiştir. Sözü edilen bağlamda kapsamlı bir araştırma yapılmadığından konu incelenmeye değer görülmüştür. Ayrıca çalışmada Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği yerine Sovyetler Birliği, Sovyet Rusya, Sovyet hükümeti gibi kavramlar kullanılmıştır.

1. Alman Taarruzu ve Büyükelçiliklerin Kuybişev'e Nakli Meselesi

İkinci Dünya Savaşı henüz başlamadan Almanya ve Sovyetler Birliği arasında 23 Ağustos 1939'da birbirlerine karşı on yıl süreyle askerî faaliyette bulunmayacaklarını taahhüt eden bir Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktı imzalanmıştı.¹³ Fakat sözü edilen paktın imzalanmasının üzerinden iki yıl geçmeden Alman orduları Sovyet topraklarını istila hareketine başlamıştı. Barbarossa Harekâtı olarak bilinen ve Almanlara daha geniş bir yaşam alanı sağlamayı hedefleyen bu harekât ile birlikte Almanya, hâkimiyet kurduğu bölgelerden önemli kaynaklar da ele geçirecekti. Esasında Barbarossa Harekâtı, Sovyetler Birliği'ne yapılacak taarruzun ilk evresini oluşturmaktaydı. Zira sözü edilen harekât, 5 Aralık 1941'de bitmiş olmasına rağmen Almanların Moskova'yı ele geçirerek Sovyetler Birliği'ni savaş dışı bırakma mücadelesi ve saldırıları farklı harekât isimleri adı altında sürdürülmüştür. Adolf Hitler, bu harekâtlar ile bir yandan "aşağı ırk" ve tehdit olarak gördüğü Slavları ezerken, diğer taraftan da Sovyetler Birliği'ni mağlup ettikten sonra işgal etmeyi planladığı diğer bölgelere yapacağı operasyonlar için kaynak da temin etmiş olacaktı.¹⁴ Donetsk havzası ve Kafkasya belirtilen bağlamda önemli kömür ve petrol yataklarına sahipti.¹⁵

Barbarossa Harekâtı başlatılmadan önce Hitler'in arkasında güçlü bir tehdit bırakmak istemediği bilinmektedir. Bu nedenle Avrupa ve Balkanlar'da bir dizi askerî harekâtın gerçekleştirilmesi kaçınılmazdı. Bu bağlamda Polonya'nın işgalinden sonra 1940 yılının Haziran ayına kadar Benelüks ülkeleri ve Fransa, Alman ordusuna boyun eğdi. Öte yandan Alman Hava Kuvvetlerinin İngiltere'ye karşı 10 Temmuz 1940'ta başlattığı hava harekâtı, 31 Ekim 1940'a kadar sürmüş fakat Almanların yenilgisiyle sonuçlanmıştır.¹⁶ Yayılımacı bir siyaset izleyen Hitler, Britanya Muharebesi'nden istediğini alamayınca yönünü Doğu'ya yani Sovyet topraklarına çevirmiştir. Ancak Barbarossa operasyonundan önce Balkanlar'da kontrolü sağlamak amacıyla Yugoslavya ve Yunanistan'a askerî harekât gerçekleştirilmiş ve bu iki devlet 1941 Nisan'ında teslim olmuştur.¹⁷

Barbarossa Harekâtı esasen Alman komuta kademesinin önemli bir kısmı tarafından desteklenmiyordu. Zira Söz konusu harekât sırasında İngiltere'nin Batı'dan bir çıkarma yapması durumunda iki cepheli bir savaşın gerçekleşmesi, dolayısıyla da iki ateş arasında kalınması oldukça güçlü bir olasılık olarak görülmekteydi.¹⁸ Zaten İngiltere ve Fransa'yı mağlup etmek

¹² Yaygın olarak Haydar Aktay olarak bilindiğinden bundan sonra bu şekilde ifade edilecektir.

¹³ Hart, 2015: 16; Kissinger, 2016: 330-332.

¹⁴ Booth ve Walton, 2023: 124-126.

¹⁵ Booth ve Walton, 2023: 125-126.

¹⁶ Keegan, 2019: 101-106.

¹⁷ Keegan, 2019: 155-163.

¹⁸ Booth ve Walton, 2023: 124-126.

istememesinin en önde gelen nedenlerinden biri de bu olasılık idi.¹⁹ Adolf Hitler'in Amiral Erich Raeder, İngiltere mağlup edilmeden böyle bir harekâta yönelmenin kendilerini iki cepheli bir savaşa sürükleyeceğini ve akabinde karşılaşılabilecek tehlikelerden bahsetmişti.²⁰ Fakat Adolf Hitler, harekâtın üç ay içinde zaferle sonuçlanacağını düşünmekteydi. Hatta harekâtın arifesinde Güney Ordu Grubu Komutanı Gerd von Rundstedt'e: "Sen kapıya bir tekme at yeter, sonra tüm çürük bina yıkılacak." diyerek o dönemde Sovyetler Birliği'nin içerisinde bulunduğu duruma da vurgu yapmaktaydı.²¹

Her ne kadar Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne askerî harekât yapacağı düşünülmekte olsa da esasen harekâttan önce Alman-Sovyet ilişkilerinin gerildiği de bir gerçektir. Bu bağlamda Moskova'daki Alman Büyükelçiliğinin 9 Aralık 1940 tarihinde Alman askerî tesisleri ve Ploiești'de bulunan petrol rafinerilerinin Sovyet pilotlar tarafından fotoğraflanması ile Almanya ve Romanya hava sahalarının ihlal edilmesi yönünde şikâyetle bulunması göz ardı edilmemelidir. Bahsi geçen durum ile Bulgaristan üzerindeki hâkimiyet mücadelesi Alman-Sovyet Paktının yara almasına neden olmakla birlikte harekâta giden sürece zemin hazırlaması bakımından dikkate değer bir gelişme olarak görülmektedir. Zira Hitler, sözü edilen gelişmelerin akabinde 18 Aralık 1940'ta, hatta İngiltere ile savaş hali devam ederken Alman ordusunun Sovyetler Birliği'ni hızlı bir harekâtle ezmek için hazır olması emrini vermiştir.²² Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı'nın dönüm noktalarından birini teşkil eden Barbarossa Harekâtı, 22 Haziran 1941'de başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın Doğu Cephesi'ni açan Barbarossa Harekâtı, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni işgal etmek amacıyla başlattığı harekâtın adı olarak bilinmektedir. Hitler'in harekâta kızıl sakallı olarak bilinen ve kutsal topraklara düzenlenen Üçüncü Haçlı Seferinin liderlerinden biri olan Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Friedrich Barbarossa'yı (Hohenstaufen) onurlandırmak için böyle bir isim verdiği ifade edilmektedir.²³ Harekât düzenine bakıldığında, Alman kuvvetlerinin üç gruba ayrıldığı görülmektedir. "Kuzey Ordu Grubu kuzeybatıya, Baltık ülkeleri ve Leningrad'a yönelecek; Güney Ordu Grubu yüzünü güneye, Kırım'a doğru çevirerek tarım yönünden zengin Ukrayna'yı, endüstriyel Don Havzası'nı ve petrol kuyularıyla dolu Kafkasya'yı emniyete alacaktı."²⁴ Merkez Ordu Grubu ise doğrudan Moskova'ya yönelecekti. Sözü edilen kuvvetlerin yanı sıra Rumen, İtalyan, Hırvat, Macar ve Slovak kuvvetleri de Barbarossa Harekâtı'na destek verecek, böylelikle Sovyetler Birliği kısa bir süre içerisinde istila edilecekti.²⁵

Alman kuvvetlerinin Sovyetler Birliği'ne üç koldan saldırıya geçmesi, dağınık halde olan ve yeterli savunma hazırlığından yoksun olan Sovyet birlikleri açısından tam bir baskın niteliği taşıdığını söylemek mümkündür. Harekâtın başlamasının ardından sınır hattında bulunan Sovyet birlikleri gafil avlanmakla birlikte bir kısmı havalanmaya dahi fırsat bulamayan yaklaşık 2.000 Sovyet savaş uçağı da etkisiz hale getirilmiştir.²⁶ Merkez Ordular Grubu, savaşın ilk haftası dolmadan Minsk'te 3.000'in üzerinde tankı imha etmiş ve 300.000'in üzerinde Sovyet askerini esir almıştır. Alman kuvvetleri ileri harekâtında çok sayıda Sovyet askerini esir almanın yanında Smolensk'e kadar geniş bir Sovyet toprağını da ele geçirmiştir. Smolensk'ten sonra Alman generallerinin çoğunluğu Moskova'ya doğru ilerlenmesi gerektiğini düşünmesine rağmen Hitler, endüstri ve kömür madenlerinin yoğun olarak bulunduğu Donetsk havzası ve Kırım'a doğru yönelmesi talimatını vermiştir. Bu nedenle Merkez Ordular Grubunun önemli bir bölümü yönünü Ukrayna'ya çevirmiştir. Ukrayna'ya giren Alman kuvvetleri Kiev'de

¹⁹ Mazower, 2013: 213.

²⁰ Keegan, 2019: 141-142.

²¹ Keegan, 2019: 181; Beevor, 2014: 43-51.

²² McMeekin, 2021: 228-229.

²³ İsayev ve Drabkin, 2023: 61.

²⁴ Booth ve Walton, 2023: 126.

²⁵ Booth ve Walton, 2023: 126.

²⁶ Booth ve Walton, 2023: 127.

yaklaşık 665.000 Sovyet askerini esir alarak bu bölgenin işgalini Eylül ayı sonlarına kadar tamamlamıştır. Daha sonra Alman ordusu Sovyet başkentine doğru harekâta devam ederek kışın etkisini göstermeye başladığı Ekim ayı sonlarında Moskova önlerine gelebilmiştir.²⁷

Hava şartları ve Sovyet kuvvetlerinin geriye doğru çekilmesi nedeniyle Alman kuvvetlerinin Kasım ve Aralık aylarındaki taarruzları olumlu bir netice vermemesine karşın Alman birlikleri Moskova'yı gözle görebilecek kadar şehre yaklaşmayı başarmıştır. Ancak Sovyet birliklerinin karşı taarruzu nedeniyle harekât başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Barbarossa Harekâtı'nın başarısız olmasına birden fazla etkeni neden olarak göstermek mümkündür. Fakat çalışmada Barbarossa Harekâtının detaylarını irdelemekten ziyade bu harekâtın ardından Alman ordularının Sovyetler Birliği'nin başkenti olan Moskova'ya doğru ileri harekâtlarının devam etmesi ve Moskova'nın Alman istilası tehdidiyle karşı kaşıya kalması sürecine odaklanılmıştır. Sözü edilen husus nedeniyle Moskova'daki bazı devlet organları ile büyükelçilikler Rusya'nın başka bir şehrine nakledilmiştir. Esasında taşınma kararı alınmadan önce Alman kuvvetlerinin Moskova'ya 60 kilometre kadar yaklaştığı ve bu nedenle sivil vatandaşlar seferber edilerek başkentini savunulması hususunda bütün imkânlar kullanılmıştır. Seferber edilen siviller tank hendekleri kazmış, yollara barikatlar yapmış ve tank tuzakları kurmuştur. Fakat bütün bunlara rağmen cephedeki durumun kötüleşmesi nedeniyle halkın bir bölümü kalabalık gruplar halinde başkenti terk etmeye başlamıştı.²⁸ Dolayısıyla Moskova'nın Alman işgali ile karşı karşıya kalması nedeniyle Sovyet ileri gelenleri, 15 Ekim 1941'de hükûmet ve yabancı diplomatların Volga Nehri yakınında bulunan Kuybişev'e taşınması yönünde karar almıştır.²⁹ Söz konusu kararnamede hükûmetin ve büyükelçiliklerin tahliye edilmesinin yanı sıra su şebekesi ve kanalizasyon sistemi hariç olmak üzere taşınamayacak olan işletmeler, depolar ve tüm metro elektrik ekipmanları gibi yapıların patlatılması yönünde talimat yer almıştır. Lavrenti Pavloviç Beriya büyükelçiliklerin taşınmasını organize etmekle ve onların güvenliğini sağlamakla görevlendirilmiştir.³⁰

Moskova'nın işgal edilme tehlikesine karşı hükûmet başta olmak üzere, bazı devlet organları ve büyükelçiliklerin Kuybişev'e taşınma işlemleri 15 Ekim tarihli kararnamede kapsamında başlamıştır. Moskova'daki yabancı büyükelçilik temsilcileri gruplar halinde eşyalarıyla birlikte kendileri için ayrılan arabalara binerek Kazan demiryolu istasyonuna gitmiştir. Amerikalılar, İngilizler, Japonlar, Çinliler, İsveçliler, Norveçliler, Polonyalılar, Çekler, Yugoslavlar, Bulgarlar, Türkler, İranlılar ve Afganlar bahsi geçen istasyonda Kuybişev'e gitmek üzere Kazan demiryolu istasyonunda toplanmıştır. 15 Ekim'de başlayan ve yaklaşık yüz dört saat süren uzun tren yolculuğunun ardından 20 Ekim'de Kuybişev tren istasyonuna ulaşılmış ve diplomatlar kendileri için hazırlanmış olan binalara götürülmüştür.³¹ 1943'te Moskova'ya dönene kadar diplomatlar savaşın gidişatı, Sovyetlerin kendi hükûmetleri ile ilgili tutum ve politikalarına yönelik bilgi akışını Kuybişev üzerinden yürütmüşlerdir.³²

Sovyet yetkililer tarafından "yedek başkent" ya da alternatif başkent olarak Kuybişev'in seçilmesinin belli başlı nedenleri bulunmaktaydı. Bunların başında Kuybişev'in coğrafi konumu gelmekteydi. Zira Kuybişev; cepheden, başka bir deyişle de savaş alanından oldukça uzaktaydı. Dolayısıyla Kuybişev güvenli bir bölge olarak kabul edilmekteydi. Öte yandan Kuybişev şehri Urallar, Sibirya, Uzak Doğu ve Orta Asya ile demiryolu bağlantılarına sahipti. Bu durum Kuybişev'i bir yandan ulaşım açısından güçlü kılarken diğer taraftan da Kuybişev'e merkezî bir nitelik kazandırıyordu. Volga Nehri'nin kıyısında bulunması da şehre ulaşım açısından başka

²⁷Akcakaya, "Barbarossa Harekâtı 22 Haziran - 5 Aralık 1941", *Atatürk Ansiklopedisi*,

https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/barbarossa-harekati-22-Haziran-5-aralik-1941/Erişim_Tarihi:11.07.2024.

²⁸ *Stalin İle Churchill Arasında SSCB Londra Büyükelçisi Mayski'nin Günlükleri (1932-1943)*, 2019: 560.

²⁹ Braithwaite, 2007: 242-243.

³⁰ "Zapasnaya Stolitsa", <https://dzen.ru/a/XoD1FHPPkTsl4MxY>, Erişim Tarihi: 11.07.2024.

³¹ Cassidy, 1943: 151-154.

³² Mayers, 2011: 311.

bir avantaj daha kazandırmış oluyordu. Bunların yanı sıra şehrin o dönemde Moskova ile istikrarlı bir iletişim ağına sahip olması kordiplomatığın ve bazı devlet organlarının buraya gönderilmesinde önemli bir rol oynamıştır.³³ Zira devletler savaş halindeyken en çok ulaşım ve haberleşmeye ihtiyaç duymaktaydı.

Kuybişev'e ulaşan büyükelçilik temsilcileri şehrin merkezinde eski binalara yerleştirilmiştir. Diplomatlarla yardımcı olmak adına Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı Andrey Yanuar-yeviç Vişinski başkanlığındaki Dışişleri Halk Komiserliği çalışanları da Kuybişev'e gitmiştir. Hükümetin de Kuybişev'e nakledileceği belirtilmesine rağmen bunun gerçekleştirilmediği görülmektedir. Zira Sovyet lideri Josef Stalin ve Dışişleri Halk Komiseri Vyaçeslav Mihayloviç Molotov Moskova'da kalmıştır.³⁴ Bu nedenle önem derecesi yüksek olan belgeler genellikle Moskova'da imzalanmıştır. Bu durum Kuybişev'in diplomatik başkent olarak algılanmasına sebep olmuştur. Bazı devlet organları, Komintern Yürütme Komitesi ve büyükelçiliklerin Kuybişev'e nakledilmesi, Kuybişev'in sosyal hayatına bir canlılık getirmiş hatta Kuybişev neredeyse bir metropol havası kazanmıştır. Ancak savaş sürecine de bağlı olarak bazı temel gıda ürünlerinin temin edilememesi ya da yeterli olmaması büyükelçilik temsilcileri açısından büyük bir sorun olmuştur.³⁵ Moskova'dan tahliye edilenlerin ve can güvenliği tehlikesi nedeniyle Moskova'dan ayrılanların Kuybişev'e yerleşmesiyle şehrin nüfusu birkaç gün içerisinde beş yüz binden bir milyona yükselmiştir.³⁶ Nüfusun artması da haliyle pazarlarda temel gıda ürünlerinin fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur.³⁷ Bu durum Kuybişev'de görev yapan Türk diplomatların pahalılıktan şikâyet etmesine neden olmuştur.

2. Sovyetler Birliği'nin İki Farklı Şehrinde Bir Büyükelçi: Haydar Aktay

Moskova'nın batısında bulunan Mojaysk savunma hattının yarılması ve Alman kuvvetlerinin ilerleyişi karşısında Sovyet yetkililerce büyükelçiliklerin yeni merkez olarak belirlenen Kuybişev'e nakledileceği kararı alınmıştı. Bu karara bağlı olarak Moskova'daki diğer büyükelçilikler gibi Türk Büyükelçiliği de Kuybişev'e nakledilmişti. Savaş öncesinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği görevini Zekai Apaydın yürütmekteydi.³⁸ Ancak kendisinin başka bir göreve getirilmesi hususundaki talebi üzerine Zekai Apaydın merkeze çekilmiş ve yerine görevlendirilmek üzere Haydar Aktay için Sovyet hükümetinden agreman istenmiştir.³⁹ Sovyet hükümeti, Haydar Aktay hakkında muvafakatini bildirdikten sonra⁴⁰ Moskova'ya hareket eden Haydar Aktay, 12 Ekim 1939'da görevine başlamıştır.⁴¹ Dolayısıyla savaşın başlamasından yaklaşık bir buçuk ay sonra büyükelçilik görevine getirilen Haydar Aktay, büyükelçiliklerin Kuybişev'e taşınması sırasında da Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi olarak görev yapmaktaydı.

Haydar Aktay'ın Moskova'da büyükelçilik görevini yürüttüğü sırada birtakım sağlık sorunları yaşadığı bilinmektedir. Bu nedenle Moskova'daki görevinden ayrılarak başka bir temsilcilikte görevlendirilmeyi talep ettiği görülmektedir. Türk Diplomatik Arşivi belgelerinden anlaşıldığına göre Aktay'ın bahsi geçen talebi, 1941 yılının Temmuz ayı sonları ya da Ağustos ayı başlarına rastlamaktadır. Dolayısıyla büyükelçiliklerin Kuybişev'e taşınmasına yaklaşık iki buçuk ay gibi bir süre bulunmaktaydı. Bununla birlikte henüz bu kapsamda alınmış herhangi bir karar da yoktu. Kendisine verilen cevapta, Moskova gibi özel bir ehemmiyete haiz olan bir büyükelçiliğin maslahatgüzar ile idare edilmesinin imkân dâhilinde olmadığı dile getirilmiştir. Bu

³³ Paramolov, 2017: 32.

³⁴ Paramalov, 2017: 32-33.

³⁵ Paramalov, 2017: 34-35.

³⁶ *Stalin İle Churchill Arasında SSCB Londra Büyükelçisi Mayski'nin Günlükleri (1932-1943)*, 2019: 560.

³⁷ Paramalov, 2017: 34-35.

³⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/88-81-2, 25.08.1939.

³⁹ TDA, 35521/139765-1, 24.06.1939.

⁴⁰ TDA, 35521/139765-2, 05.07.1939.

⁴¹ TDA, 35521/139765-17, 13.10.1939.

nedenle talebinde ısrarcı olup olmadığı kendisine sorulmuştur.⁴² Haydar Aktay, kendisine gösterilen iltifattan çok mütehassis olduğunu belirterek, özellikle 1941 yılı içerisinde gerek vazifenin ağırlığı ve Moskova'daki hayat şartlarının dayanılmaz olması gerekse karşılaştığı birtakım problemler dolayısıyla sıhhi durumunun bozulduğunu ve ciddi bir tedaviye ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda Zürih'te bulunan bir klinik ile iletişime geçmiş ve birkaç ay için tedavi olmak amacıyla kendisine muvafakat verilmesini istemiştir. Bunun yanında tedavi olduktan sonra Ankara'ya gelerek Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşeceğini ve onun uygun göreceği şekilde becayiş talebinde bulunacağını dile getirmiştir.⁴³

Sağlık durumunun tedavi ve istirahate lüzum göstermesine rağmen son hadizat dolayısıyla yani Almanların Barbarossa Harekâtı'nı başlatması ve Moskova'nın daha da önem kazanması nedeniyle Haydar Aktay'ın Moskova'da kalması istenmiştir. Böyle hassas bir dönemde görevini sürdürmeye devam etmesi yönünde karar verilen Haydar Aktay'ın, mesai ve faaliyetlerinden istifade edileceği kendisine iletilmiştir.⁴⁴ Haydar Aktay, kendisinden Moskova'da faydalanılması hususunda gönderilen talimata verdiği cevapta, çalışma şartları pek müstesna ve çetin olan bu diyarda özellikle bu mühim ve hassas zamanlarda uhdesine verilen vazifenin yerine getirilmesinde sarf ettiği gayretin takdire mazhar olmasından dolayı büyük bir bahtiyarlık duyduğunu ifade etmiştir.⁴⁵ Sağlık durumunun kötü olmasına ve tedaviye ihtiyacı olmasına rağmen Haydar Aktay, görevini sürdürmeye devam etmiştir.

Moskova'nın 30 kilometre batısındaki savunma hattının yarılmasıyla birlikte Moskova'da durumun şiddetli bir hâl aldığı, bu nedenle de halkın maneviyatının bozulduğunu ifade eden Haydar Aktay, bu duruma bağlı olarak Moskova'nın işgal tehdidi altına girmesi nedeniyle Sovyetler Birliği'nin yeni merkezi olan Kuybişev'e taşınma hazırlıklarının başladığını söylemiştir. Haydar Aktay, hükûmet dairelerinin tamamının Rusya'nın yeni merkezine taşınmasının kararlaştırıldığını ve Dışişleri Halk Komiseri olan Molotov'un Türk Büyükelçiliğine gelerek elçilik görevlileri ile ayrı ayrı görüştüğünü dile getirmiştir. Molotov, elçilik görevlileri hakkında bilgi aldıktan sonra Kuybişev'de büyükelçilik çalışanlarının istirahatleri için elinden gelen gayreti sarf edeceğini söylemiştir.⁴⁶

Büyükelçiliklerin yanı sıra maneviyatı bozulmuş ve hayatları tehdit altında olan binlerce kadın ve çocuk Moskova'dan ayrılmak için istasyonlara toplanmıştır. Moskova'da harp malzemesi fabrikalarının işletilmesi durdurulmuş ve taşınmaya uygun olanlar Moskova dışına sevk edilmiştir. Yine cephe gerisinde yararlanan çocuk sahibi olmayan kadınların da Moskova'yı terk etmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁷ Haydar Aktay, 15 Ekim 1941 tarihli bir belgede Alman uçaklarının Moskova'daki tren istasyonlarını gece gündüz bombalamasına rağmen şehirde bir sükûnet havasının hâkim olduğunu dile getirmiştir. Aynı belgede Moskova'nın yaklaşık 900 kilometre doğusunda bulunan Kuybişev'e yapılacak olan yolculuğun tehlikeli ve ağır bir şekilde gerçekleşeceğine Haydar Aktay tarafından dikkat çekilmiştir.⁴⁸

Haydar Aktay'ın Kuybişev'e gittikten sonraki ilk günlerine ilişkin izlenimleri dikkat çekmektedir. İfadelerinden iyi bir gözlem yeteneğine sahip olduğu anlaşılan Haydar Aktay, iâşe konusunda büyük güçlüklerle karşılaştığını, buldukları bölgede yabancılar için bir lokanta bulunduğunu ancak burada zar zor yemek bulunabildiğini dile getirmiştir. Hükûmetin sefaretler için erzak vereceğini söyleyen Haydar Aktay, böylelikle herkesin evinde yemek yapma ve yeme imkânına kavuşacağını ifade etmiştir. Ancak şehirde mutfak âlât edevatının bulunamadığını dolayısıyla elçilik çalışanlarının nasıl yemek yapacağını belli olmadığını da ifadelerine

⁴² TDA, 35521/139765-13, 02.08.1941.

⁴³ TDA, 35521/139765-14, 04.08.1941.

⁴⁴ TDA, 35521/139765-12, 22.08.1941.

⁴⁵ TDA, 35521/139765-15, 29.08.1941.

⁴⁶ TDA, 31560/124815-8, 24.10.1941.

⁴⁷ TDA, 31560/124815-14, 17.10.1941.

⁴⁸ TDA, 31560/124815-16, 17.10.1941.

eklemiştir. Şehirde büyük bir erzak sıkıntısının olduğuna dikkat çeken Haydar Aktay'a göre bir parça ekmek için birçok insan saatlerce sıra beklemekteydi. Kendilerine tahsis edilen evde hiçbir eşya yoktu. İhtiyaç duyulan eşyaların temin edilmesi de imkân dâhilinde değildi. Bir taraftan şehirde 45 derece soğukta her türlü istirahat ve geçimden mahrum bir şekilde kış mevsiminde nasıl barınacaklarını düşünmeden edemediğini dile getiren Haydar Aktay, diğer taraftan da şehrin güzel bir yer olduğunu ifade etmekten geri durmamıştır. Savaş şartlarının da etkisiyle Kuybişev'de hayatın son derece pahalı olduğu zira pazarda etin kilosu ve on adet yumurtanın iki dolar mukabilinde 24 ruble olduğunu ifade etmiştir. Yegâne sebze olarak binbir zorlukla bulunan lahana, domates ve havucun kilosunun da bir dolar mukabilinde 12 rubleye temin edilebildiğini belirtmiştir.⁴⁹

Kuybişev'i yapraksız çıplak bir ağaca benzeten Haydar Aktay'ın, buradaki diğer ülkelerin hükûmetlerinin Kuybişev'deki büyükelçilik görevlileri ile ciddi surette ilgilendiğini ancak Türk Büyükelçiliği görevlilerinin kendi hükûmetleri tarafından neredeyse unutulduğundan yakındığı görülmektedir. Büyük tehlikeler ile karşılaşılmasına ve bu kapsamda onlarca telgraf çekilmesine rağmen cevap alamadıklarını bu durumun da kendileri üzerinde derin bir teessür bıraktığını söylemiştir. Bunun yanında aldıkları maaş ile özellikle de arkadaşlarının geçinmesine imkân olmadığını bu nedenle maaşlarına zam yapılmasına yönelik taleplerine bir cevap verilmesinin artık bir zaruret halini aldığını da vurgulamıştır.⁵⁰

Haydar Aktay'ın büyükelçiliği sırasında Türk boğazlarından bir Alman gemisinin Karadeniz'e geçmesinden dolayı Türk-Sovyet hükûmetleri arasında kısa süreli de olsa bir gerginlik yaşanmıştır. Sovyet hükûmeti, 9 Temmuz 1941 tarihinde boğazlardan bir Alman harp gemisinin Karadeniz'e geçmesinden dolayı Türk hükûmetinden bir açıklama istemiştir. Türk hükûmeti verdiği cevapta bahsedilen konu ile ilgili hiçbir malumatı olmadığını ve böyle bir gelişmenin vuku bulduğundan dahi şüphe ettiğini bildirmiştir. Daha sonra 18 Temmuz'da yeni bir beyanatta bulunan Türk hükûmeti, Alman vapurunun 7-9 Temmuz arasında boğazlardan geçtiğini yazılı olarak Sovyet hükûmetine iletmiştir. Ancak bahsi geçen vapurun üzerinde Alman deniz ticaret bayrağı bulunduğunu dolayısıyla vapurun askerî bir vasfı bulunmadığını da açıklamıştır. Sovyet hükûmeti, Alman gemisinin sahil muhafazasına mahsus sürat botu olduğu hususunda diretmiştir. Hatta bu geminin boğazlardan geçerken silahlı olduğunu ve daha sonraki süreçte Türk hükûmetinin, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin ihlaline meydan vermemesi için icap eden tedbirleri alması gerektiğine vurgu yapmıştır. Vişinski ve Aktay arasında geçen görüşmede Aktay, Vişinski'ye Alman gemisinin ticaret vapurları sınıfına dâhil olduğunu tekraren söylemiştir. Ayrıca konuyla ilgili Vişinski'nin beyanatını hükûmetine bildireceğini de Vişinski'ye iletmiştir.⁵¹

Haydar Aktay, Kuybişev'deki görevi sırasında savaşın gidişatı ve harbin genel durumu hakkında da önemli bilgiler aktarmıştır. Cephelelerdeki durumdan malumat almanın oldukça zor olduğunu ifade eden Aktay, Sovyet hükûmetinin savaşın gidişatı ve harbin genel durumu ile ilgili bilgileri işbirliği yaptıkları İngiliz ve Amerikalılardan bile sakladıklarını belirtmiştir. Ancak Almanların harekâtın başlarındaki üstün durumundan uzaklaşması, Sovyet kuvvetlerinin Rostov'daki muvaffakiyeti ve Almanların Moskova üzerine yaptıkları ileri harekâtın kat'i bir netice vermemesi nedeniyle Sovyet hükûmetinin maneviyatı yükselmiştir. Hatta Sovyet tarafında zafer ümitleri yeşermeye başlamıştır.⁵² Bunların yanı sıra Sovyet birliklerinin bütün cephelelerde taarruz etmekte ve bazı noktalarda yavaş yavaş üstünlüğü ele geçirmekte olduklarını ve Stalin'in Smolensk'teki Alman kuvvetlerini mağlup ettikleri takdirde Hitler'in Napolyon'un akıbetine uğrayabileceğini söylediğini ifade etmiştir. Bu bağlamda Vişinski, Yugoslavya maslahatgüzarına iki aya kadar Alman ordularının hudut dışına atılacağını büyük bir güven duygusuyla söylemiştir. Hatta büyükelçiliklerin yakında Moskova'ya nakledilmesi hususunun

⁴⁹ TDA, 31560/124815-14, 17.10.1941.

⁵⁰ TDA, 31560/124815-14, 17.10.1941.

⁵¹ TDA, 35231/138615-34, 26.07.1941.

⁵² TDA, 37165/14854-15, 08.12.1941.

gündeme geldiği görülmektedir. Haydar Aktay, Sovyet ordularının büyük bir taarruza hazırlandığını ve bundan büyük bir zafer beklendiğine dikkat çekmektedir.⁵³

Haydar Aktay'ın Moskova ve Kuybişev'deki büyükelçilik görevi üç yıldan az sürmüştür. Bu dönemde sağlık sorunları sebebiyle yerinin değiştirilmesini istediği ve gerek Moskova'da gerekse Kuybişev'de kaldığı süreçte özellikle yaşam şartları ve pahalılıktan yakındığı görülmektedir. Ancak savaşın tüm şiddetiyle sürdüğü sırada yaşadığı sağlık sorunları ve özellikle büyükelçiliklerin taşınması sırasında büyük güçlükler ile karşılaştığı da bir gerçektir. Haydar Aktay, 1942 yılının Ağustos ayı içerisinde görevinden ayrılmıştır. Yerine Cevat Açıkalın tayin edilene kadar maslahatgüzar Fatin Rüştü Zorlu'nun bu görevi yürütmek üzere görevlendirildiği görülmektedir.⁵⁴

3. Fatin Rüştü Zorlu'nun Kuybişev Maslahatgüzarlığı Sürecindeki İzlenimleri

Fatin Rüştü Zorlu, 11 Ağustos 1942 tarihli bir belgede Kuybişev'e geleli bir ay olduğunu belirterek Sovyetler Birliği'nin durumu, halkın ve diplomatların vaziyeti hakkında önemli bilgiler aktarmıştır.⁵⁵ Maslahatgüzar olarak görevlendirilen Zorlu, esasen 23 Mayıs 1942 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Kuybişev Büyükelçiliği Başkâtipliğine memur edilmişti.⁵⁶ Cevat Açıkalın gelinceye kadar büyükelçilik işlerini yürüten Fatin Rüştü Zorlu'nun ilk izlenimi, 14 aydır Almanya ile savaş halinde olan ve ikinci bir taarruza karşı koymakla uğraşan Rusya'ya gelen bir insanın gözüne çarpan ilk şeyin halkın harpten tamamen uzak ve harbe ilgisiz kaldığıydı. Esasen herkesin savaş nedeniyle seferber edildiği ve fabrikalara sevk edildiği hatta mesai saatlerine uymayanların hapis cezasıyla cezalandırıldığı Rusya'da halkın neşe ve sükûnetini muhafaza ettiği ve eğlenceden geri kalmadığı görülmektedir. Aralıksız olarak faaliyetlerine devam eden sinema, tiyatro ve cambazhanelerin daima ağzına kadar dolu olmasını bu duruma kanıt olarak göstermek mümkündür. Zorlu; sokaklarda, köylerde, plajlarda görünen binlerce insanın açlık ve sıhatsızlık belirtilerine sahip olmasına rağmen harbe dâhil olan Avrupa'nın herhangi bir ileri memleketinde yaşayanlar ile kıyaslandığında, gürbüzlük ve sıhhatlilik bakımından boy ölçüşebilecek durumda olduklarını dile getirmiştir. İaşe açısından Avrupa'nın diğer memleketlerinden geri kalır tarafı olmadığını söyleyen Zorlu, halkın kıt kanaat yaşamayı kabul etmiş ve bu duruma alışmışa benzediğini ifade etmiştir.⁵⁷ Haydar Aktay ile Fatin Rüştü Zorlu'nun Kuybişev'deki iktisadi hayata ve insanların durumlarına yönelik belirtmiş oldukları hususlar bir çelişki olarak görülebilir. Ancak her iki diplomat da halkın erzak sıkıntısı ve açlık ile karşı karşıya olduğu konusunda hemfikir idi. Bunun yanında Haydar Aktay kendilerine verilen erzaktan daha çok pazarlardaki mevcut durumdan ve bazı gıda ürünlerinin zorlukla bulunabildiğinden bahsetmiştir. Zorlu ise savaşın olumsuz şartlarına, açlık ve sağlık sorunları ile karşı karşıya olmalarına rağmen insanların eğlenebildiklerine, dolayısıyla da mevcut şartlara uyum sağlayabildiklerine dikkat çekmiştir.

Sokaklarda pek gezen olmadığı ve asayişsizlik olaylarına da pek rastlanmadığını söyleyen Zorlu'ya göre Kuybişev'de polise karşı büyük bir hürmet gösterilmektedir. 1942 yılının Ağustos ayı sonlarına doğru kadın polislerin de vazifeye çıkarıldığı ve onlara karşı da halkın büyük bir saygı duyduğu görülmektedir. Sokaklardaki gezintisi sırasında Sovyet askerlerin oldukça temiz ve sağlam giyindirildiğine dikkat çeken Zorlu, Kuybişev'de tren istasyonunda yaralıların bulunduğu iki tren içinde gelen Sovyet askerlerinin üst başlarının gayet temiz olduğunu, doktor ve hemşirelerin de muntazam olduğunu gözlemlemiştir. Bir dönem emekliler askere alınmış fakat kısa bir süre sonra terhis edilmişlerdir. Zaman zaman 7-8 saat gibi gecikmeler yaşanmasına rağmen trenlerin genellikle düzenli işlediği görülmektedir.⁵⁸

⁵³ TDA, 35231/138615-25, 04.02.1942.

⁵⁴ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁵⁵ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁵⁶ BCA, Başbakanlık Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı (BBTDB), 30-11-1-0/154-11-11, 23.05.1942.

⁵⁷ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁵⁸ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

Geçimlerini sağlamak için halka ucuz fiyatla gıda ürünleri verilmekle birlikte serbest pazarlara da müsaade edilmekteydi. Serbest pazarlarda gıda maddeleri bol değildi. Ancak hükümetin satışı ile kıyaslandığında serbest pazarlarda fiyatlar 40 misli daha pahalıydı. Serbest pazarlarda alış-veriş genellikle eşya mübadelesiyle yapılmaktaydı. Bu nedenle para çok değer kaybetmekteydi. Avrupa şehirlerinde olduğu gibi Kuybişev’de de sigara bulmak oldukça güçtü.⁵⁹ Fatin Rüştü Zorlu, bütün bu gelişmelere rağmen, “Almanya, Sovyetler Birliği’ni içerden çökertmeyi ve sinir harbi ile mağlup etmeyi düşünüyorsa kendi mağlubiyetini şimdiden kabul etmelidir.” demektedir. Zira bir sene önce yani 1941 yılında Münih ve Viyana’da bulunan Zorlu, oralarda gördüğü düşünceli, mutsuz ve sarı yüzlü halk ile Kuybişev’de yaşayan kaygısız, neşeli ve sıhhatli gözükken halk arasında Ruslar lehine büyük bir fark olduğunu söylüyordu.⁶⁰ Bu bilgilerden hareketle Zorlu’ya göre Alman-Sovyet savaşını, Sovyetler kazanmaya daha yakın görünmekteydi. Bu kapsamda o dönemde Türkiye’nin Tokyo Büyükelçisi Ahmet Ferit Tek, Rusya’dan dönen Japon büyükelçisinin, Alman-Sovyet savaşı hakkında ulusal basına verdiği demeç ile ilgili bilgi vermiştir. Buna göre Kuybişev’den dönen Japon Büyükelçisi kendi ülkesinde ulusal basına verdiği beyanatta Sovyetler Birliği halkının savaş sürecinde büyük problemlerle karşılaştığını ancak halinden şikâyet etmeyerek, hükümetinin yanında olduğunu ve zaferi beklediğini söylemiştir.⁶¹ Bu durumun Alman-Sovyet savaşının sonucuna yönelik bir fikir verdiğini söylemek mümkündür.

Diplomatların durumu ile ilgili detaylara da değinen Zorlu, Kuybişev’deki diplomatların iâşe bakımından Avrupa’daki diplomatlardan daha aşağı bir seviyede olmadığını ifade etmiştir. Hatta Kuybişev’deki diplomatların birçok açıdan Avrupa’nın herhangi bir şehrindeki diplomatların durumlarından daha müreffeh olduklarını söylemiştir. Daha önce Vichy’de⁶² bulunan Zorlu, orada kendilerine verilen 500 gram şeker karşı Kuybişev’de 5 kilo şeker, ayda 520 gram ete karşı 5 kilo et ve 4 kilo balık, 250 gram ekmeğe karşı 1 kilo ekmek veya 750 gram un verildiğini belirtmiştir.⁶³ Fatin Rüştü Bey’e göre içme suyu, şehrin iklimi ve yaşadıkları yer Kuybişev’de karşılaştıkları en öne çıkan güçlüklerdi. Hatta kendisiyle Kuybişev’e giden Üçüncü Kâtip Cahit Melekoğlu, gittiği günden beri karaciğerinden rahatsızdı. Bu nedenle kendisine sıtma tedavisi uygulanmaktaydı. Bütün bunların yanı sıra diplomatları asıl üzen şeyin daha ziyade ruhi sahada aranması gerektiğini dile getiren Zorlu, Ruslar ve Rus aileleri ile bulunmanın imkânsızlığı nedeniyle diplomatların kendilerini içkiye verdiğini ifade etmiştir. Bu kapsamda Sovyet yetkililerinin kendi sefaret memurları ile balet heyetinde bulunan Rus artistlerinin görüşmesini yasakladıkları ve bu nedenle de memurların müşkül bir duruma düştükleri Zorlu tarafından belirtilmiştir.⁶⁴

Fatin Rüştü Zorlu, 23 Mayıs 1942 tarihinde Kuybişev Türk Büyükelçiliği Başkâtipliğine atanmıştı. Haydar Aktay, Kuybişev Büyükelçiliği görevinden ayrılınca, Cevat Açıkalın Kuybişev’e gelinceye kadar Zorlu, Kuybişev maslahatgüzarı olarak görev yapmıştır. Kuybişev’de kısa bir süre maslahatgüzar olarak çalışan Fatin Rüştü Zorlu’nun verdiği bilgilere bakıldığında, bahsi geçen görevi verimli bir şekilde yerine getirdiğini söylemek mümkündür.

4. Kuybişev’deki Son Türk Büyükelçi: Cevat Açıkalın ve Diplomatik Temasları

Haydar Aktay’ın sağlık sorunları nedeniyle görevine devam edememesi nedeniyle Sovyet hükümetinden Cevat Açıkalın’ın büyükelçiliği için agreman istenmiştir.⁶⁵ Sovyet hükümeti, 7

⁵⁹ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁶⁰ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁶¹ TDA, 44732/215480-61, 07.04.1942.

⁶² Almanya’nın Paris’i işgal etmesi nedeniyle Türkiye’nin Paris Büyükelçiliği 10 Eylül 1940 tarihinde Paris’e göre daha güneyde bulunan Vichy şehrine taşınmıştır. Bkz. Şimşir, 2017: 322.

⁶³ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁶⁴ TDA, 34844/136783-21, 11.08.1942.

⁶⁵ TDA, 35521/139761-23, 27.06.1942.

Temmuz 1942'de Cevat Açıkalın'ın büyükelçi olarak tayin edilmesini uygun görmüştür.⁶⁶ Bunun üzerine Cevat Açıkalın, Kuybişev'e hareket etmiştir. 19 Ağustos'ta Kuybişev'e ulaşan Açıkalın buraya yerleştikten sonra itimatnamesini sunmak üzere Moskova'ya gitmiştir.⁶⁷ Moskova'da Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Mihail Kalinin'e itimatnamesini sunan Açıkalın⁶⁸ için Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı Vladimir Dekanozov'un da hazır bulunduğu bir kabul merasimi düzenlenmiştir. Yapılan resmî merasimden sonra Devlet Başkanı Kalinin, Cevat Açıkalın'ı başka bir odaya alarak kendisi ile özel olarak görüşmüştür. Kalinin, Rusya'nın çok gaddar ve zalim bir düşmanla savaştığını, karşı karşıya kalınan istila hareketi nedeniyle hükümet merkezini Kuybişev'e taşımak zorunda kaldıklarını dile getirmiştir.⁶⁹

Kalinin, Türk Büyükelçisine Kuybişev'de rahat edip edemediklerini sormuş, Cevat Açıkalın, Sovyet hükûmetinin yabancı büyükelçiliklere gösterdiği konukseverlik sayesinde kendileri için ayrılmış olan binalara yerleştiklerini söylemiştir. Böyle mühim zamanlarda konfor mefhumlarına düşkünlük göstermemek gerektiğini dile getiren Açıkalın, Millî Mücadele yıllarında kendilerinin de hayat şartlarının kötü olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Kalinin, Türk Millî Mücadelesi ile İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman-Sovyet mücadelesini kıyaslayarak konuşmasında şu ifadelere yer vermiştir:

“Sizin mücadelenizle bizim bugünkü muharebemiz bir değildir, çünkü sizin o zamanki düşmanlarınızın gayeleri ile bizim bugünkü düşmanlarımızın gayeleri büsbütün aksidir; sizin düşmanlarınızın yalnız, memleketinizin istiklaline kastı vardı. Gaye kolonikal idi, Türk milletini ortadan kaldırmak değildi. Hâlbuki bizim düşman, yalnız bizi değil eline geçireceği her milleti yok etmek ve kendi tahakkümünü kurmak istiyor.”⁷⁰

Cevat Açıkalın, verdiği cevapta Türk milletinin hayat hakkı telakkisine göre anayurt hudutları dâhilinde tam ve mutlak bir bağımsızlık içerisinde yaşamayı ilke edindiğini belirtmiş, aksi halde her zaman ölmeyi tercih ettiğine vurgu yapmıştır. Bundan hareketle, “o zamanki milli mücadelemiz ile bugünkü siyasi durumumuzun bünyesinin bundan mülhem olduğunu” söylemiştir. Kalinin, Rusya'nın mücadelesinin sadece Rusya için değil, bütün milletler için aynı derecede önemli olduğunu, zira düşmanın bütün milletlerin hürriyet hakkına kastettiğini, Almanya'nın Şark'ta elleri serbest kalsaydı Türkiye'ye de hücum edeceğini muhakkak olduğunu ifade etmiştir. Kalinin, sözlerini Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında eski dostluğun devamını dileyerek bitirmiştir.⁷¹

Moskova'daki temaslarının ardından Kuybişev'e dönen Açıkalın, belli aralıklar ile Moskova'ya ziyaretlerde bulunarak gerek Dışişleri Komiseri Molotov gerekse yardımcısı Dekanozov ile dönemin siyasi konjonktürüne yönelik fikir teatisi ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Kendinden önceki büyükelçi ve maslahatgüzardan farklı olarak Cevat Açıkalın'ın Kuybişev'deki durum ve buradaki Türk Büyükelçiliğinin karşılaştığı güçlüklerden daha çok, savaşın gidişatı ve tarafların politikalarına yönelik görüşmeler yaptığı görülmektedir. Açıkalın'ın yaptığı görüşmelerin odak noktasını, Türkiye'nin savaş sürecindeki tarafsızlığı ve bu durumun Almanların işine yaradığına yönelik Sovyet hükûmeti temsilcilerinin, yakınmalarının oluşturduğunu söylemek mümkündür. Yapılan görüşmelerde tarafların temsilcilerinin savaşın gidişatına yönelik olarak zaman zaman birbirlerini yokladıkları ve Türk-Sovyet ilişkilerinin sağlamlığı hususunu masaya yatırdıkları görülmektedir.

Cevat Açıkalın kendi devletinin diğer devletler ile yapmış olduğu antlaşma ve mukaveleleri dikkate aldığı görülmektedir. Zira büyükelçi olarak Kuybişev'e gittiğinde, Türkiye'nin yapmış olduğu antlaşmaların Kuybişev'e gönderilmesini talep etmiştir. Türkiye, İngiltere ve Fransa

⁶⁶ TDA, 35521/139761-21, 07.07.1942.

⁶⁷ TDA, 35231/138615-59, 19.08.1942.

⁶⁸ TDA, 35231/138615-58, 19.08.1942.

⁶⁹ TDA, 35231/138611-188, 30.08.1942.

⁷⁰ TDA, 35231/138611-188, 30.08.1942

⁷¹ TDA, 35231/138611-188, 30.08.1942

arasında 19 Ekim 1939'da imzalanan antlaşma, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Hudut Hadiseleri ve İhtilafların Tetkik ve Usulüne Dair Sözleşme, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, İkinci Dünya Savaşı sırasında İran'ın işgalinden önce İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından yapılan deklarasyon, Türkiye ile Almanya arasında 18 Haziran 1941'de imzalanmış antlaşma ve Türk-İran hudut meselelerine yönelik sözleşme ve protokoller büyükelçinin istediği evraklar arasında yer almaktadır.⁷² Bu durum Cevat Açıkalın'ın büyükelçilik nezdinde takip edilecek politikayı önceden yapılmış olan antlaşmalara dayandıracağını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Başka bir deyişle sözü edilen antlaşma ve sözleşmelerin hukuki boyutu ve bağlayıcılığı Açıkalın tarafından göz ardı edilmemiştir.

Cevat Açıkalın, İkinci Dünya Savaşı'nın genel durumu üzerine Dışişleri Komiser Yardımcısı Dekanozov ile 18 Aralık 1942'de bir görüşme yapmıştır. Dekanozov, Alman kuvvetlerinin yaptığı fecaatleri ve Sovyetler Birliği halkının çektiği sıkıntıları dile getirmiştir. Dekanozov, "...dilerim Türkiye böyle bir harp fecaatine maruz kalmamasın fakat herhangi bir suretle harp kapısını çalacak olursa Türk askerinin vazifesini layıkıyla yapacağı ümit edilir." diyerek sözü muhatabına bırakmıştır. Cevat Açıkalın, Dekanozov'un sözlerinin mukabilinde şu ifadelere yer vermiştir:

"Şimdiye kadar işgal görmemiş memleketiniz toprakları üzerinde ika edildiğini hikaye ettiğiniz fecayi, bizim için daha henüz maziye bile karışmamış yakın bir tarihin hatıralarıdır. O zaman belki öldürücü aletler başka idi fakat düşman yine düşman, fecayi yine fecayi idi. O zaman kefenine bürünerek müstevliyi vatanından kovan millet, bugün yine o millettir, şu farkla ki istiklaline daha sırtında kefen yerine zırh ile mücehhezdir. Öyle bir milletin evladı, Türk askerinin memleketine tecavüz edecek düşmanla nasıl harp edeceğini belki tahmin eder. Türkiye bu harbin başında bildiğiniz veçhile tarafsızlığını ilan etti. Bu ilan ettiği durum sırf bir nazariyenin ifadesi değil, fakat milli bir şuurun maddileşmiş bir kararıdır."⁷³

İfadelerine savaş istemediklerini ve harpten uzak kalmak istediklerini belirterek devam eden Açıkalın, herkesin istiklal ve hâkimiyet anlayışına saygı gösterilmesi gerektiğini söylemiş ve devam eden savaş sürecinde Türkiye'nin her türlü tedbiri aldığına da dikkat çekmiştir. Bunun yanında bir buçuk milyona yakın "...koskocaman bir Türk ordusunu..." ayaküstünde tutmakta olduklarını ve bu nedenle de Türk milletinin ağır yüklere katlandığını ifade etmiştir. Açıkalın'dan sonra sözü alan Dekanozov, Türkiye'nin başında bulunan büyük vatanperverler ve büyük diplomatlar sayesinde, Türkiye'nin hakiki menfaatini iyi analiz ederek savaş dışında kalabilmeyi temin ettiklerini belirtmiştir. Türkiye'nin savaş sırasındaki tutumu ve tarafsızlığının dostunun da düşmanının da takdirini kazanmasını sağladığını vurgulamıştır. Kendilerinin de bu durumu takdir ettiklerini belirten Dekanozov, "Türk-Sovyet dostluğu kıymetli midir? Esasları kuvvetli midir?" şeklinde Cevat Açıkalın'a bir soru yöneltmiştir. Açıkalın da "Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya karşı olan dostluğunun esasları kuvvetlidir, sağlamdır, Sovyet Rusya'ya kıymet atfetmiş, etmektedir." şeklinde cevap vermiştir.⁷⁴ Sözlerine Türkiye'nin Türk-Sovyet dostluğunun kuruluşundan itibaren bahsi geçen esaslara bağlı kaldığına dikkat çekerek devam eden Açıkalın, Türkiye'nin bu esaslardan bir an olsun ayrılmadığına da vurgu yapmıştır. Türkiye'nin hâlihazırdaki politikasının şeffaf olduğunu söyleyen Açıkalın, hiç kimsenin yönlendirmesi ya da talebi doğrultusunda bu politikanın değişmeyeceğini, hatta Türkiye'nin bu durumunun dostlarının ve müttefiklerinin de lehine olduğunu ifade etmiştir. Dekanozov kati bir tavır ile Türkiye'nin durumunun dostu da düşmanı da memnun ettiğini söylemiş ve Türkiye'nin politikası ile dostlarına büyük bir hizmet ettiğini dile getirmiştir. Açıkalın ve Dekanozov görüşmesi karşılıklı dostane sözler ile son bulmuştur.⁷⁵

⁷² TDA, 34758/136106-12, 17.08.1942

⁷³ TDA, 35231/138611-181, 17.12.1942.

⁷⁴ TDA, 35231/138611-181, 17.12.1942.

⁷⁵ TDA, 35231/138611-181, 17.12.1942.

Cevat Açıkalın, diplomatik temas kurmak ve savaşın gidişatı ile ilgili bilgi almak amacıyla Moskova'da bulunduğu sıralarda buradaki sosyal ve iktisadi durum hakkında da bilgiler aktarmıştır. Söz konusu bilgileri Türk Diplomatik Arşivi belgelerinden edinmek mümkündür. Bahsi geçen belgelerden anlaşıldığına göre 1942 yılının Ekim ayı ortalarında Moskova'da iase güçlüğü son derece artmıştır. Halka düzenli olarak verilmekte olan gıda maddelerine ait vesikaların iptal edildiği belirtilmektedir. Zira 1942 yılının Ekim ayı başlarında, kilosu 10 rubleye temin edilen patatesin kilosu 50 rubleye kadar çıkmıştır. Yine polislerin silahlı olarak alınarak cephelere gönderilmesi nedeniyle, bunların yerine kadın polisler istihdam edilmiş, dolayısıyla da caddelerde üniformalı kadın polisler asayişi sağlamakla görevlendirilmiştir. Bu durum esasen Sovyetler Birliği'nin savaşı kazanmak için topyekûn bir mücadeleye yöneldiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁷⁶

Cevat Açıkalın'ın büyükelçiliği süreci, Türkiye'nin Müttefikler tarafından İkinci Dünya Savaşı'na dâhil edilme girişimlerinin en yoğun olduğu döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla Açıkalın'ın görevi sırasındaki diplomatik temaslarının ana omurgasını, belirtilen bağlamdaki görüşmelerin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu kapsamda Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Sovyetler Birliği temsilcileri, Türkiye'yi Müttefikler safında savaşa girmesi için ikna etmeye çalışmaktaydı. Özellikle Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Molotov, İngiltere Başbakanı Winston Churchill aracılığıyla Türkiye'yi kendi saflarına çekebilmek adına yoğun bir çaba göstermekteydi.⁷⁷ 12 Mart 1943 tarihinde Açıkalın ve Molotov arasında yaklaşık üç buçuk saat süren görüşmede Türk-Sovyet dostluğuna vurgu yapılmakla birlikte Churchill ve İnönü arasında 30-31 Ocak 1943'te gerçekleşen Adana Görüşmeleri'nin⁷⁸ de dikkate alınmasıyla Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında bir işbirliği yapılması gündeme gelmiştir.⁷⁹ Söz konusu işbirliğinin gerçekleşmediği bilinmektedir. Fakat belirtilen işbirliğinin yapılması büyük bir olasılıkla Türkiye'nin savaşa girmesi demektir. İngiltere'nin Türk hükûmetine vaat ettiği askerî yardımları yapmamış ya da yapamamış olması, Türkiye'nin savaşa dâhil olmamasında rol oynayan faktörlerden biriydi. Türkiye'nin savaşa girmemesinin başka bir nedeni de Türkiye'nin savaşa girmesi teklifinin Sovyetler Birliği'nin tazyiki ile yapıldığından kuşku duymasıydı.⁸⁰ Aynı tarihli Açıkalın ve Molotov görüşmesinde Molotov, Churchill'in Sovyetler Birliği'nde kıymet verilen bir devlet adamı olduğunu ve Adana'da Türk devlet adamları ile yapmaya çalıştıklarına değer verdiklerini söylemiştir. İsmet İnönü ve diğer Türk devlet adamlarının hazır bulunmuş olmaları ve Adana Görüşmeleri'nin Mihver karşı bir cephe oluşturulması açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Açıkalın, Molotov ile görüşmesini rapor ettiği belgede Stalin'in ifadelerine de yer verilmiştir. Stalin, savaştan önce ve savaştan sonra Türkiye'ye karşı dostane jestler yaptıklarına dikkat çektikten sonra Türkiye'nin durumu ile ilgili olarak "Türkiye'nin vaziyeti komplikedir: İngiltere ile ittifak, Sovyet Rusya ile bir dostluk, Almanya ile de bir dostluk muahedesi vardır. Türkler bizimle münasebetlerini daha yakınlaştırmak isterlerse söylesinler Sovyet Rusya bunu karşılamağa hazırdır." diyerek esasen Türkiye'nin halen safını belirlememiş olmasından ve Almanya ile münasebetini kesmemiş olmasından yakınmaktaydı.⁸¹ Açıkalın ve Molotov görüşmesinde her iki tarafın da birbirine kıymet atfettiği ve birbirlerinin dostluklarına değer verdikleri belirtilmiş ve buna dayanarak taraflar arasında bir

⁷⁶ TDA, 34844/136783-28, 16.10.1942

⁷⁷ TDA, 35231/138615-32, 13.03.1943.

⁷⁸ Adana Görüşmeleri gerek Mihver gerekse Müttefik Devletlerin Türkiye'yi kendi saflarında savaşa dâhil etme girişimleri sürecinde gerçekleşmiştir. Türkiye'nin iktisadi ve askerî durumu yeni bir savaşı kaldıracak durumda değildi. Dolayısıyla imkânların farkındalığıyla savaşa girilmek istenmezken savaşan devletler ile diplomatik temasların sürdürülmesi önemliydi. Sözü edilen temaslardan biri olan Adana Görüşmeleri, İngiltere Başbakanı Winston Churchill ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü arasında gerçekleşmiştir. Bu görüşmelerde Türkiye, silah, cephane ve askerî teçhizat açısından donanımlı bir hale getirilerek Müttefikler safında İkinci Dünya Savaşı'na dâhil edilmek istenmiştir. Geniş bilgi için bkz. Akkor, 2023; Küçük, 2019.

⁷⁹ TDA, 35231/138615-32, 13.03.1943.

⁸⁰ Gürün, 1983: 101-102.

⁸¹ TDA, 35231/138615-32, 13.03.1943.

anlaşma yapılabileceği gündeme gelmiştir. Molotov, Açıkalin'ın bu fikrini önemli bulmuş ve büyükelçinin fikri üzerinde çalışılması gerektiğini vurgulamıştır.⁸² Ancak belirtilen kapsamda taraflar arasında o dönemde herhangi bir anlaşma yapılmamıştır.

Cevat Açıkalin'ın ifadelerinden anlaşıldığına göre Sovyetler Birliği ordularının cephelerdeki durumu iyi olmasına karşın iaşe sıkıntısı, halkın ve hükûmetin belini bükmekteydi. O kadar ki Moskova'nın birçok bölgesindeki halkın karnı, Amerikan unlarından yapılmış ekmelekle doyurulmaktaydı. Hükûmeti, savaş sonrasında savaş şartlarının yıkıcı etkisine maruz kalmış ve savaşarak geri alınmış birçok bölgede halkın nasıl teşkilatlandırılacağı endişesi sarmıştı. Bunun yanında kendi halkının maneviyatının daha da bozulmaması için hükûmet en ağır fedakârlıklara katlanarak, yabancı unsurların kendi halkı ile temasa geçmesini engellemek için onları memleketine sokmuyordu. Bu kapsamda Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere, Kazablanka Konferansı'nın ardından Rusya'ya uçak filosu göndermeyi teklif etmiş fakat Sovyet yetkilileri uçakları kabul etmekle birlikte uçakları kullanacak kişileri Rusya'ya sokmayacaklarını bildirmiştir. Bu durum onların tedirginliklerini ve yabancılara karşı tutumlarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁸³

Sovyet yetkililerin iç politikaya yönelik endişeleri bir yana, halkının maneviyatını yükseltmek için kadim politikaları çerçevesinde Avrupa'ya yönelik ihtiraslarını da uygulamaktan geri durmuyorlardı. Fakat Cevat Açıkalin'ın belirttiğine göre ne İngiltere ve ne Amerika Birleşik Devletleri savaş sonrasında Sovyetler Birliği ile hangi esaslar üzerinde işbirliği yapacaklarına dair bir fikre sahiplerdi. Müttefiklerin savaşı kazanacağına artık şüphenin kalmadığını ifade eden Açıkalin, savaş sonrasında nasıl bir statüko oluşturulacağına yönelik kimsenin bilgi sahibi olmadığına dikkat çekmiştir. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa, galip devletlerin aralarında nasıl bir denge kuracağı bilinmemekteydi. Açıkalin'a göre Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere, Sovyetler Birliği'ni itidalli davranması ve aşırı hareketlere yönelmemesi hususunda uyarmalıydı.⁸⁴ Sözü edilen bilgilerden hareketle, Türk temsilcilerinin savaş sonrasında Sovyetler Birliği'nin saldırgan ve yayılmacı bir politika izleyebileceği endişesi taşıdığını söylemek mümkündür. Nitekim savaş sonrasında ortaya çıkan tabloya bakıldığında, bahsi geçen endişelerin yersiz olmadığı görülmektedir.

Cevat Açıkalin'ın Molotov ile yapmış olduğu görüşmelerden birinde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin savaşa dâhil olması hususunda baskılarını arttırdığı görülmektedir. Açıkalin kendinden sonra büyükelçi olarak görevlendirilmesi düşünülen Hüseyin Ragıp Baydur için agreman istemek amacıyla Molotov ile görüşme talep etmiştir. Söz konusu görüşmenin rapor edildiği tarih 6 Ağustos 1943 idi. Dostane sözler ile başlayan görüşmede Molotov, "Bütün nahoş meselelere rağmen münasebatımız normaldir." diye bir cümle sarf etmiştir. Açıkalin, Molotov'un nahoş meselelerden neyi kastettiğini sormuştur. Molotov, "Sizin Almanya ile akt etmiş olduğunuz muahedename var, sizin vaziyetiniz komplike bir taraftan Almanya ile bir adem-i tecavüz misakınız var bir taraftan İngilizlerle müttefiksiniz, diğer taraftan da bizimle bir dostluk muahedenameniz var münasebatımızda pozitif bir inkişaf olmadı." şeklinde cevap vermiştir.⁸⁵ Molotov açıklamasının devamında Türk-Alman antlaşmasından, daha çok Almanların istifade ettiğine ve Türkiye'deki basının Almanların lehinde yayın yaptığını vurgu yapmıştır. Açıkalin, Almanya ile yapılan antlaşmanın Sovyetler Birliği aleyhinde hiçbir yönü olmadığını gayet açık olduğunu belirtmiş ve "...o zamanki dünya durumu bir dakika hatırlanacak olursa dört bir taraftan yapayalnız kalmış Türkiye'nin kükremiş müstevli Alman ordusunu Bulgar hudutlarında durdurması ve bu suretle müttefik ve dostları önünde bir set vazifesi görmesi acaba dost ve müttefiklerimizin zararına mı oldu? Ben kaniim ki, Türkiye'nin bîtarafılığı hem siz dostuna hem de müttefiklerine vaki bir hizmettir." demiştir. Açıkalin, Molotov'un basın ile ilgili

⁸² TDA, 35231/138615-32, 13.03.1943.

⁸³ TDA, 35231/138615-8, 20.03.1943.

⁸⁴ TDA, 35231/138615-8, 20.03.1943.

⁸⁵ TDA, 35231/138615-40, 06.08.1943.

yakınmasına ise Türkiye’de sansür olmadığını ve yazarların yazılarında kendi görüşlerini beyan ettiklerini, hiçbir kıymet ifade etmeyen yazıların Türk-Sovyet dostluğuna zarar vermemesi gerektiğini söylemiştir. Bu tür yazılar yazan yazarlara, kanunlar çerçevesinde muamele yapıldığını da ifadelerine eklemiştir.⁸⁶

Cevat Açıkalın, büyükelçilik görevinden ayrılmadan önce Molotov ile 4 Ağustos’ta bir görüşme daha yapmıştır. Veda etmek için Sovyet Dışişleri Halk Komiseri’ni ziyaret eden Açıkalın, çok nazikâne bir şekilde karşılandığını dile getirmiş ve bahsi geçen görüşmede Molotov’un sözü İtalya meselesine getirdiğini ifade etmiştir.⁸⁷ Müttefiklerin, İtalya anakarasına çıkarma yaptıkları süreçte, Müttefikler ile İtalya arasında 3 Eylül 1943’te bir ateşkes yapılmıştır. Dolayısıyla İtalya’nın Rodos ve 12 Ada’dan çekilmesi gündeme gelmiştir. Churchill, Stalin’e Mart 1943’te yazdığı mektubunda İtalya’nın teslim olmasının ardından Türkiye’nin kendi saflarında savaşa dâhil edilmesi için Rodos ve 12 Ada’nın kilit bir nokta olduğunu vurgulamıştır.⁸⁸ Bu stratejinin bilincinde olan Molotov’un, Açıkalın’a karşı bu bilgiyi kullandığı anlaşılmaktadır. Molotov, “İtalyanlar On İki Ada’dan askerlerini çekiyorlar mı, bu sizin için tabii çok ehemmiyetlidir.” diyerek Türkiye’nin bu husustaki tutumunun ne olacağına yönelik Açıkalın’ın ağzını aramıştır. Açıkalın bu konuya dair hükûmeti ile bir istişarede bulunmadığını belirtmiştir. Konuşmanın devamında Molotov, Türk-Sovyet ilişkileri bağlamında daha öncede belirttiği gibi “...münasebatımız pozitif bir inkişaf arz etmemiştir, biz her şeyi harp zaviyesinden mütalaa ediyoruz. Siz bitarafsınız, bîtaraflığınız dolayısıyla Almanya ile hüsn ü münasebet güdüyorsunuz, İtalya’da son baş gösteren hadisat dolayısıyla Mihverin vaziyeti çok sarsılmıştır. Dâhili bir iş olan politikanıza karışmaktan tabii içtinap ederim. Bakalım bu vaziyetlere göre hükûmetiniz bir ibret alacak mı” diyerek Türkiye’nin savaşa girmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Açıkalın, Molotov’un “...münasebatımızda pozitif bir inkişaf kaydedilmemiştir” sözüyle neyi kastettiğini daha açık bir şekilde ifade etmesini istemiştir. Bunun üzerine Molotov konuşmasında şu ifadelere yer vermiştir:

“Sovyet Rusya’nın mevcudiyetini muhafaza için nasıl cansiperane bir harp yaptığını görüyorsunuz. Siz ise Almanya ile olan dostluk muahedeniz dolayısıyla kendisi ile hüsn ü münasebat ediyorsunuz. Türkiye’nin bîtaraflığından Almanya müstefit oluyor. Şimdi İtalya yıkılmak üzere sizin için vaziyet müsait, Almanya da yıkılmak üzere son darbeyi vurmak için bakalım Türkiye kendi menfaati için pozitif bir karar alacak mı, bu şekilde alacağı bir karar tabiatıyla Almanya ile muharip olan Sovyet Rusya ile münasebatında pozitif bir inkişaf olur.”⁸⁹

Açıkalın Türkiye’nin senelerden beri Sovyetler Birliği ile dostane ilişkiler yürüttüğünü, bunu da en iyi kendisinin bildiğini Molotov’a iletmiştir. Dolayısıyla Türkiye’nin Sovyetler Birliği’ne karşı gayet açık ve pozitif bir siyaset izlediğini belirtmiştir. Açıkalın cevabının devamında “...yirmi iki seneden beri ve bu harbin karanlık devirlerinde Türkiye’nin anti-Sovyet politika yapmamış yegâne devlet olduğunu teslim buyurursunuz.” diyerek Türkiye’nin Sovyetler Birliği aleyhinde bir politika izlemediğini söylemiştir. Bunun yanında Molotov’un Türkiye’nin “bîtaraflığından Almanya istifade etti” *sözüne karşı Açıkalın*, “Siz buna kânimisiniz. Acaba asıl ifade eden siz dostlarımız ve müttefiklerimiz değil midir? Acaba o zaman etrafı kasıp kavuran ortalığa bir sel gibi yayılan Alman orduları, size karşı taarruzunda boğazları ele geçirerek Karadeniz’e dalmak ve Kafkasya’yı arkadan vurmak istemez mi idi?” diyerek Türkiye’nin savaşa girmemiş olmasının esasen Sovyetler Birliği’nin işine yaradığını vurgulamıştır.⁹⁰ Bütün bunların gerçekleşmemesini, Türkiye’nin izlediği siyasete bağlayan Açıkalın, hükûmetinin bahsi geçen duruma istinaden yeni bir karar alıp almaması hususunda fikir beyan edecek bir mevkide bulunmadığını söyleyerek Türkiye’nin fırsatçı bir siyaset izlemediğini de sözlerine eklemiştir. Bununla birlikte Türkiye’nin tarafsızlığının “...son seneler hadisatının zaruretleri icabı

⁸⁶ TDA, 35231/138615-40, 06.08.1943.

⁸⁷ TDA, 35231/138615-40, 06.08.1943.

⁸⁸ Mengeş, 2017: 293-294.

⁸⁹ TDA, 35231/138615-40, 06.08.1943.

⁹⁰ TDA, 35231/138615-41, 12.08.1943.

uzun uzadıya düşünülerek ve müttefiklerimizle anlaşarak ittihaz edilmiş bir karar mahsulü olduğu” Açıkalin tarafından izah edilmiştir.⁹¹ İkinci Dünya Savaşı’nın başlarında Alman tehlikesinin henüz istikametinin belli olmadığı günlerdeki hengâmede, medet umulan eller, Türkiye’nin üzerinden çekilmemiş olsa idi, hâlihazırdaki dünya siyasetinin büsbütün farklı olabileceğini dile getiren Açıkalin, Türkiye’nin gerek savaştan önce gerek savaş sürecinde Sovyetler Birliği aleyhinde bir politika izlemediğini ifade etmiştir. Buna rağmen Molotov, Türkiye’nin tarafsızlığının Almanya için daha kârlı olduğu hususundaki ısrarlı tutumunu sürdürmüştür.⁹² Ancak Ekim 1943’ten sonra Sovyetler Birliği temsilcilerinin Türkiye’nin savaşa dâhil olma hususundaki tavrının değiştiği görülmektedir. Zira Sovyetler Birliği, 1943 yılının Ekim ayı sonundan itibaren Almanlar karşısında üstünlüğü ele geçirmiş ve savaştan galip çıkacağından emin bir görüntü vermeye başlamıştır. Bu nedenle Türkiye’nin savaşa girmesi, Sovyetler Birliği’ni eskisi kadar ilgilendirmemekteydi. Sovyetler Birliği temsilcileri Türkiye’nin savaşa girmeyeceğini düşünmekte ve savaş sonrası konjonktürde güçlü bir Türkiye istememekteydi. Bu nedenle de, Türkiye’ye savaşa Müttefikler safında girmesi için yapılan askerî yardımların durdurulmasına yönelik girişimlerde bulunmaktaydılar.⁹³ Öte yandan Sovyetler Birliği’nin Almanlara karşı üstünlük kurması ve ileri harekâtlara başlaması, 15 Ekim 1941’de Kuybişev’e taşınan büyükelçiliklerin 1943 yılının Temmuz ayı sonlarından itibaren yeniden Moskova’ya taşınmasını gündeme getirmiştir.

Sözü edilen bağlamda Kuybişev’deki kordiplomatiğin 1943 yılının Ağustos ayı içerisinde Moskova’ya taşınacağına kararlaştırıldığı, Açıkalin tarafından Türk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığına yazılmıştır. Aynı belgede hazırlıkların yapıldığı ve hareket zamanının büyükelçiliklere bildirileceğini belirten Açıkalin, nakil masraflarının eldeki olağanüstü durumlar için ayrılan tahsisattan yapılacağını dile getirmiştir.⁹⁴ Açıkalin, kordiplomatiğin Ağustos ayı içerisinde Kuybişev’den Moskova’ya naklinin kararlaştırıldığını ve bunun elçiliklere tebliğ edildiğini dolayısıyla kendisinden sonra Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliğine görevlendirilen Hüseyin Ragıp Baydur’un, Kuybişev’e değil doğrudan doğruya Moskova’ya gelmesi gerektiğinin kendisine iletilmesini Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir.⁹⁵ 15 Ağustos 1943 tarihli bir belgede, Kuybişev’deki kordiplomatiğin Moskova’ya nakline ilişkin kararın tatbikine başlandığı belirtilmiştir. Buna göre 11 Ağustos’ta birinci kabile, 15 Ağustos’ta ikinci kabilenin yola çıkması planlanmıştır. Türk Büyükelçiliğinin ise İngiliz, Norveç, Yunan, İran, Çekoslovakya, İsveç ve Küba sefaretları ile birlikte 21 Ağustos’ta Moskova’ya gitmesi kararlaştırılmıştır. Yine burada bulunan Sovyet Dışişleri Halk Komiserliğinin de bu kabile ile birlikte hareket edeceğini söyleyen Dambel,⁹⁶ 18 Ağustos’tan itibaren gönderilecek telgrafların Moskova’daki adrese yazılmasının emir buyrulması gerektiğini belirtmiştir.⁹⁷ 21 Ağustos sabahı saat 11’de Kuybişev’den hareket eden büyükelçilik görevlileri 22 Ağustos saat 18’de Moskova’ya ulaşmıştır.⁹⁸ Böylece Alman ordularının saldırıları ve tehdidi nedeniyle 15 Ekim 1941’de Kuybişev’e nakledilmek zorunda kalınan merkez, büyükelçilikler ve bazı devlet organları, yaklaşık 22 ay sonra Moskova’ya geri taşınmıştır. Bu karar, esasen Sovyetler Birliği’nin Almanlara karşı üstünlüğü ele geçirdiğini göstermesi açısından da dikkate değerdir. Sözü edilen organların Kuybişev’e taşınması kararı gerek devlet kademesinde gerekse kamuoyunda Sovyetler Birliği aleyhinde olumsuz bir hava yaratmış ve Sovyetler Birliği’nin Almanlar karşısında mağlup olacağı yönünde güçlü bir kanaatin belirmesine neden olmuştur. Ancak 1943 yılının Ağustos ayında

⁹¹ TDA, 35231/138615-42, 07.08.1943.

⁹² TDA, 35231/138615-42, 07.08.1943.

⁹³ Gürün, 2010: 256-256.

⁹⁴ TDA, 35414/139085-15, 31.07.1943.

⁹⁵ TDA, 35521/139761-14, 31.07.1943.

⁹⁶ Muammer Hamdi Dambel, 4 Kasım 1938 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Moskova Büyükelçiliği İkinci Kâtipliğine tayin edilmiştir. 9 Mayıs’ta terfi alan Dambel’in bu süreçte de Rusya’da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. BCA, BTDB, 30-11-1-0/125-38-18, 04.11.1938; BCA, BTDB, 30-11-1-0/138-14-8, 09.05.1940.

⁹⁷ TDA, 35521/139761-15, 15.08.1943.

⁹⁸ TDA, 35231/138611-21, 23.08.1943.

merkezin ve büyükelçiliklerin yeniden Moskova'ya taşınması kararı bir yandan Almanların artık bir tehdit unsuru görünümünden uzaklaştığını diğer taraftan da Rusların Almanlara karşı üstünlüğü ele geçirdiklerini açıklıkla göstermekteydi. Bu durum, Sovyetler Birliği temsilcilerine gerek moral ve motivasyon gerekse yayılcı siyasetlerine meşruluk kazandırmak açısından büyük bir fırsat sunmuştur. Zira Sovyetler Birliği orduları, Orta Avrupa'ya kadar ilerlemiş ve Almanların başkenti Berlin düşmüştür. Almanların "Koşulsuz Teslimiyet Belgesi" ise 7 Mayıs 1945'te imzalanmıştır.⁹⁹ Almanların 22 Haziran 1941'de başlayan ve ardından devam eden diğer harekâtlar ile Sovyetler Birliği'ni hâkimiyet altına alma girişimleri kendileri açısından büyük bir hezimetle sonuçlanmıştır.

Sonuç

Savaşın sadece devletleri, hükûmetleri ya da idarecileri değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve iktisadi hayatı ve büyükten küçüğe toplumun her bir ferdiyi doğrudan ya da dolaylı olarak etkilediğinin yaygın olarak kabul gördüğünü ifade etmek gerekmektedir. Savaş sırasında savaşın taraflarından biri olunmasa dahi savaşa dâhil olan devletlerin ülkelerinde bulunan ve devlet adına çalışan görevliler bir taraftan sorumluluklarını yerine getirirken diğer taraftan da buldukları ülkenin mevcut şartlarına ayak uydurarak yaşamlarını sürdürmeye çalışmaktaydı. Sözü edilen faktörlerden hareketle büyükelçilerin ve büyükelçilik çalışanlarının birtakım zorluklarla karşılaştıklarını söylemek mümkündür. Öte yandan büyükelçilerin buldukları ülkenin durumu ve kendi ülkeleri ile ilişkileri kapsamındaki gelişmeleri kayıt altına almaları, onları ve mensup oldukları mesleği önemli kılmakla birlikte, onlara ağır bir yük de yüklemekteydi. Bu bağlamda 1941-1943 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin Moskova Büyükelçiliğinde iki büyükelçi ve bir maslahatgüzarın görev yaptığı görülmektedir. Bu süreçte Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırması ve Moskova'nın işgal tehlikesiyle karşı karşıya kalması nedeniyle Sovyet yetkilileri, büyükelçilikleri Kuybişev'e taşıma kararı almıştır. Bu durum sadece Sovyetler Birliği yöneticilerini ve halkını değil, Moskova'da bulunan büyükelçilik mensuplarını da olumsuz yönde etkilemiştir.

Yaklaşık 22 ay boyunca Kuybişev'de diplomatik görevlerini yerine getiren büyükelçilerin, savaş şartlarının da etkisiyle genel anlamda iâşe açısından birtakım sorunlar ile karşı karşıya kaldıklarını söylemek mümkündür. Büyükelçilerin, özellikle Kuybişev'deki hayat pahalılığından ve aldıkları maaşın ihtiyaçlarını karşılayacak yeterlilikten yoksun olmasından yakındıkları görülmektedir. Öte yandan merkezin, Moskova'dan Kuybişev'e taşınması her ne kadar tedbir amaçlı gerçekleştirilmiş olsa da savaşı, Almanların kazanacağı ve Sovyetler Birliği'nin kaybedeceğine yönelik güçlü bir algının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak Sovyetler Birliği ordularının cephelerde Almanlara karşı kazandığı başarılar neticesinde merkezin tekrar Moskova'ya taşınmasıyla, sözü edilen algı tersine dönmüş ve Sovyetler Birliği, kazandığı moral ve motivasyon ile Alman ordularını topraklarından çıkarmakla kalmamış, Avrupa içlerine kadar ilerlemiştir. Bu durum Türk büyükelçilerinin, Alman-Sovyet savaşını hangi tarafın kazanacağına yönelik yaptıkları değerlendirmelerin yerinde tespitler olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Zira Türk büyükelçileri, Sovyetler Birliği'nin bahsi geçen savaşı kazanmaya daha yakın taraf olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle de İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin, Sovyetler Birliği'nin savaşın sonunda aşırı hareketlere yönelmemesi için uyarılması gerektiği, yine Türk büyükelçileri tarafından vurgulanmıştır. Bu durum, o dönemdeki Türk diplomatlarının, Sovyetler Birliği'nin savaş sonrasında yayılcı bir politika izleyebileceklerine yönelik dile getirdikleri endişelerin yersiz olmadığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye gerek Mihver gerekse Müttefik Devletler tarafından kendi saflarında savaşa girmesi için baskı altına alınmıştır. Bu bağlamda Müttefik Devletlerin daha fazla girişimde bulunduğu belirtilmesi gerekmektedir birlikte Türk hükûmeti, Sovyetler

⁹⁹ İsayev ve Drabkin, 2023: 540.

Birliği ile ilişkilerine zarar vermeden sözü edilen baskılara direnmiş ve sıcak savaşın dışında kalarak, ülkenin menfaatlerini korumayı basarmıştır. Dolayısıyla Türk dış politikasının önde gelen ilkelerinden biri olan “denge siyaseti”, Türk-Sovyet ilişkilerinin dostluk içerisinde yürütülmesi hususunda, Türk diplomatları tarafından ustalıkla kullanılabilmiştir.

Son olarak Alman ordularının saldırılarından dolayı güvenlik gerekçesiyle merkezin ve büyükelçiliklerin Moskova’dan kilometrelerce uzakta olan bir şehre taşınması gerek Sovyetler Birliği idarecilerini gerek diğer ülkelerin büyükelçilik temsilcilerini gerekse Türk büyükelçilik mensuplarını olumsuz yönde etkilemiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

2. Kitap ve Makaleler

“Zapasnaya Stolitsa”, <https://dzen.ru/a/XoD1FHPPkTsl4MxY>, Erişim Tarihi: 11.07.2024.

Akcakaya, Umut, “Barbarossa Harekâtı “22 Haziran - 5 Aralık 1941)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/barbarossa-harekati-22-Haziran-5-aralik-1941/> Erişim Tarihi: 11.07.2024.

Akkor, Nesrin (2023), *Churchill - İnönü Savaşı: Adana Görüşmeleri (30-31 Ocak 1943)*, İstanbul: Kriter Yayınları.

Arı, Tayyar (2017), *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, İstanbul: Alfa Akademi Yayınları.

Beevor, Antony (2014), *Stalingrad*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Booth, Owen ve Walton, John (2023), *İkinci Dünya Savaşı Tarihi Fotoğraflar Haritalar Çizimler*, (Çev. Selçuk Uygur), İstanbul: Kronik Kitap.

Braithwaite, Rodric (2007), *Moscow 1941 A City and its People at War*, London: Profile Books.

Cassidy, Henry C. (1943), *Moscow Dateline 1941-1943*, Boston: Houghton Mifflin.

Deringil, Selim (2015), *Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gürün, Kamuran (1983), *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939’dan Günümüze Kadar)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

_____ (2010), *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Hale, William (2021), *1774’ten Günümüze Türk Dış Politikası*, (Çev. Nasuh Uslu), Ankara: Serbest Akademi.

Hart, Basil Liddell (2015), *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, (Çev. Kerim Bağrıaçık), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İsayev, Aleksey ve Drabkin, Artyom (2023), *Büyük Vatanseverlik Savaşı Sovyetler Birliği’nin İkinci Dünya Savaşı Tarihi 22 Haziran 1941-9 Mayıs 1945*, (Çev. Cumhuriyet Kaygusuz), İstanbul: Kronik Kitap.

Keegan, John (2019), *İkinci Dünya Savaşı*, (Çev. Samet Öksüz), İstanbul: Say Yayınları.

Kissinger, Henry (2016), *Diplomasi*, (Çev. İbrahim H. Kurt), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Korkmazcan, Nezihe Selcen (2021), *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Diplomasisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Küçük, Evren (2019), *Savaşta Diplomasi Adana-Yenice Gizli Görüşmeleri*, Ankara: Hiperyayın.

Mayers, David (2011), "The Great Patriotic War, FDR's Embassy Moscow, and Soviet-US Relations", *The International History Review*, 33/2, 299-333.

Mazower, Mark (2013), *Hitler İmparatorluğu İşgal Avrupası'nda Nazi Yönetimi*, (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul: Alfa Tarih Yayınları.

McMeekin, Sean (2021), *Stalin'in Savaşı İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, Çev. Zeynep Demi, İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.

Mengeş, Yeter (2017), "İkinci Dünya Savaşı'nda Menteşe (Rodos, 12 Ada Meis) Adaları", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, 17/34, 279-318.

Oba, Ali Engin (2021), *Diplomasi ve Tarih Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Diplomasi Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Oran, Baskın (2015), "Savaş Kaosunda Türkiye: Görelî Özerklik-2", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 385-398.

Paramolov, V. N. (2017), "Zapasnaya Stolitsa B Dni Moskovskoy Bitvy (Oktyabr 1941 g. - Aprel 1942 g.)", *Vestnik Samarskogo Universiteta İstoriya, Pedagogika, Filologiya*, 23/1.1, 31-38.

Stalin İle Churchill Arasında SSCB Londra Büyükelçisi Mayski'nin Günlükleri (1932-1943), (Çev. Deniz Berktaş), Yay Haz. Gabriel Gorodetsky, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Şimşir, Bilal N. (2017), *İlk dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim (2018), *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, Cilt I, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ünal, Müzeyyen Ezel (2023), *Cumhuriyetin Diplomatı Olmak Erken Cumhuriyet Dönemi Büyükelçileri Üzerine Prosopografik Bir İnceleme*, İstanbul: İletişim Yayınları.